

ПЕРЕКЛАДИ

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.08

Джаред Макбрайд,
University of California, Los Angeles
mcbridejg@ucla.edu

ХТО БОЇТЬСЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ?¹

(Переклав з англ. Д. Шаталов)

Рецензія на книгу:

- Grzegorz Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart: Ibidem, 2014.
- Myroslav Shkandrij, *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956*. New Haven: Yale University Press, 2015.
- Володимир В'ятрович, *Друга польсько-українська війна 1942–1947*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.

Постійне обговорення теми України та її перспектив у новинах зумовило те, що її драматичне, часто трагічне минуле також вийшло на перший план. Одним з його дискусійних аспектів є історія Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). Упродовж Холодної війни український націоналістичний рух першої половини ХХ ст. був об'єктом постійного і часто гіперболізованого звинувачувального викриття в радянській літературі та періодиці, у той час як діаспорні вчені в Північній Америці та загалом на Заході енергійно його обороняли². З 1991 р. в Україні

¹ Стаття вперше опублікована англійською в: Jared McBride, «Who's afraid of Ukrainian nationalism?», *Kritika: Exploration of Russian and Eurasian History* 17, № 3 (Summer 2016): 647–663. Переклад українською здійснено з дозволу автора та редакції видання *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Стаття публікується з післямовою автора. Написання цього есе стало можливим завдяки моїй стипендії імені Бена та Зельди Коен у Центрі передових досліджень Голокосту ім. Джека, Джозефа та Мортона Менделів (the Jack, Joseph and Morton Mandel Center for Advanced Holocaust Studies) Меморіального музею Голокосту США (USHMM). Я вдячний Таріку Сирілу Амару, Мартіну Діну, Майклу Девіду-Фоксу, Елізі Лафт, Данієлю Ньюмену та Перу Андерсу Радлінгу за їхню допомогу. Окрема подяка Людмилі Новіковій за її активне обговорення та редагування.

² Найвідомішим, хоча і не позбавленим недоліків, післявоєнним дослідженням українського націоналістичного руху є «Український націоналізм» Джона Армстронга (John Armstrong, *Ukrainian Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1963)). Тексти авторів на кшталт Петра Мірчука, про якого детальніше йтиметься нижче, та багатотомна документальна серія «Літопис УПА» презентують апологетичний діаспорний напрямок подачі теми. Про радянську періодику та літературу див. роботу Тревора Ерлачера (Trevor Erlacher, «Denationalizing Treachery: the Ukrainian Insurgent

відкрилося більше дискурсивного простору та архівів. Це дозволило переоцінити різні аспекти історії націоналістичного руху, включаючи його теоретичне підґрунтя, особливо у зв'язку з правим радикалізмом та фашизмом у міжвоєнній Європі; його співпрацю із нацистською Німеччиною; насилля проти національних меншин та навіть українського населення; відносини з американською розвідкою в повоєнний період, та дослідити біографії лідерів і теоретиків руху. В останні 5–10 років до написання нових та узагальнювальних досліджень, присвячених питанням історії українського націоналізму, доклалося багато вчених³. Водночас спостерігається тенденція обмежувати дискусію жорсткими рамками в стилі часів Холодної війни, наприклад: ОУН і УПА були захисниками українців чи фашистами — масовими вбивцями⁴. Тому переоцінка українського націоналізму — це ще далеко не завершений процес.

Три нові книги, що розглядаються в цій рецензії, присвячені різним аспектам історії українського націоналізму, висвітленим з різних позицій. Це написана Гжегожем Россолінським-Лібе біографія Степана Бандери, найвпливовішого лідера націоналістів; історія українських націоналістичних письменників та ідеологів від Мирослава Шкандрія й полемічна публікація Володимира В'ятровича, присвячена масовому українсько-польському насильству в часи Другої світової війни. Авторами двох праць є визнані вчені, Мирослав Шкандрій і Гжегож Россолінський-Лібе, третю написав найвпливовіший український активіст у сфері національної пам'яті — Володимир

Army and the Organization of Ukrainian Nationalists in Late Soviet Discourse, 1945–85», *REGION: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 2, № 2 (2013): 289–316).

³ Для прикладу див. роботи таких вчених, як Тарік Сіріль Амар, Джефрі Бердз, Франціска Брудер, Сергій Єкельчик, Олександр Зайцев, Тарас Курило, Девід Марплз, Гжегож Мотика, Александр Пруссін, Пер Андерс Рудлінг, Александр Статів, Томаш Стрик, Джон-Павло Хімка та Марко Царинник.

⁴ Див. для прикладу дискусію про семінар з історії українського націоналізму, що проводився в Колумбійському університеті у 2013 р. (Taras Kuzio, «This Is Not How Ukrainian History Should Be Debated (at Columbia or Elsewhere)», *Ukrainian Weekly*, May 19, 2013; український переклад: Тарас Кузьо, «Це не той спосіб, у який українська історія має обговорюватися (у Колумбійському університеті чи деінде)», *Historians*, 1 червня, 2013, <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/721-taras-kuzio-tse-ne-toi-sposib-u-iakyi-ukrainska-istoriia-maie-obhovoriuvatysia-v-kolumbiiskomu-universyteti-chy-deinde>) та відповідь Антона Шеховцова: Anton Shekhovtsov, «How Ukrainian History Should be Debated — a series of articles», *Anton Shekhovtsov's blog*, 25 червня, 2013, <http://anton-shekhovtsov.blogspot.com/2013/06/how-ukrainian-history-should-be-debated.html>). Додатково про цю дискусію див. роботи Джона-Пола Хімки (John-Paul Himka, «Interventions: Challenging the Myths of Twentieth-Century Ukrainian History», у *Convolutions of Historical Politics*, ред. Alexei Miller і Maria Lipman (Budapest: Central European University Press, 2012), 211–238; John-Paul Himka, «War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora», *Spaces of Identity* 5, № 1 (2005): 9–24.

В'ятрович, який захистив кандидатську дисертацію з історії та зараз очолює Інститут національної пам'яті⁵. Їхні праці необхідно розглядати в контексті, з якого вони постали; він складається з дебатів про історію та пам'ять українського націоналізму.

Нещодавно провідний український історик Ярослав Грицак зауважив, що за 25 років незалежності «українські історики не змогли написати бодай одну добру біографію» Степана Бандери, «на тему, яка має такий суспільний запит не лише в Україні, а й в Росії»⁶. Дійсно, про тривалу вибухонебезпечність Бандери в сучасних дискусіях свідчить те, що першим дослідником, який це зробив, був не українець, а польський історик, який навчався в Німеччині, Гжегож Россолінський-Лібе⁷. У своїй об'ємистій праці автор показує, чому українське суспільство, включаючи більшу частину наукової спільноти, виглядає таким, що не бажає зіткнутися з повним спадком найвідомішого і найодіознішого націоналіста ХХ ст. Россолінський-Лібе не лише подає біографію Бандери, зосереджуючись на його ідеях та політиці, але також розглядає історичний контекст українського націоналізму, особливо ОУН та УПА. Крім того, він обговорює спадщину Бандери після його смерті в 1959 р., простежує його культ на Заході та експорт цього культу до пострадянської України після 1991 р. Россолінський-Лібе використав приголомшливу кількість джерел, включаючи газети, журнали, фільми, документи із 32 архівів та інтерв'ю. Він вивчав не лише документи українських націоналістів, а й «архіви мовчання» — свідчення жертв масового насильства з боку націоналістів, які рідко залучаються у працях українських істориків, особливо в ідеологічно заангажованих проєктах на кшталт «Літопису УПА»⁸.

⁵ Володимир В'ятрович очолював Інститут національної пам'яті у 2014–2019 рр.

⁶ Наталія Міняйло, «Щоб перемогти Путіна, треба зробити його смішним» — історики», *Gazeta.ua*, 26 березня, 2015, https://gazeta.ua/articles/history/_sob-peremogti-putina-treba-zrobiti-jogo-smishnim-istoriki/617469. Дякую Сергію Екельчику за те, що звернув мою увагу на цю цитату.

⁷ Россолінський-Лібе добре знає проблематичність своєї теми: коли у 2012 р. він приїздив до України з виступом про Бандеру, його лекції були скасовані через погрози. На захист академічної свободи в цій ситуації виступило небагато українських колег.

⁸ «Літопис УПА» складається з 4 серій, відомих як «Стара серія» (51 том), «Нова серія» (28 томів станом на 2022 р.), «Літопис УПА — Бібліотека» (15 томів) і «Події та Люди» (40 томів). Її редактором є Петро Й. Потічний. Критичну оцінку проєкту див. у Пера Андерса Рудлінга (Per Anders Rudling, «Historical Representation of the Wartime Accounts of the Activities of the OUN–UPA (Organization of Ukrainian Nationalists–Ukrainian Insurgent Army)», *East European Jewish Affairs* 36, № 2 (2006): 163–189).

У цій книзі читача вражає те, що як для людини, яку одночасно так паплюжать і так шанують, Бандера постає дуже банальним — мало чого досягаючи навіть з його власної перспективи. Дійсно, більшу частину 1930-х і 1940-х рр. він провів утримуваним під замком у Німеччині⁹. Проте і під час перебування на волі він не дуже доклався до формулювання чіткої ідеології, можливо тому, що був занадто зайнятий з'ясуванням взаємин між угрупованнями націоналістів і відносинами ОУН з нацистською Німеччиною, у діапазоні «любов–ненависть». Післявоєнний послужний список Бандери вражає ще менше: більше міжособної боротьби, відправка молодих людей на суїцидальні завдання проти Радянського Союзу в часи Холодної війни, щоб перепродати Заходу свої викриті підпільні мережі, і залицання до колишніх нацистів у західнонімецькій розвідці.

Як тоді зрозуміти резонансність Бандери? Як пояснює Россолінський-Лібе, його популярність у націоналістичному русі була зумовлена безжальним фанатизмом. Світогляд Бандери, аж ніяк не унікальний для того часу, включав презирство до демократії; захоплення фашизмом, расизмом і євгенікою (спрямованими передусім проти поляків, євреїв і росіян); антисемітизм і заклики до національної революції (С. 104–115). А втім, лідером націоналістів його зробив передусім власний екстремізм. Ще в підлітковому віці Бандера був схильний до крайнощів, заганняв «булавки під нігті, щоб загартувати себе для майбутніх тортур» і сприймав «світ у [...] чорно-білих націоналістичних категоріях» (С. 106). Долучившись до націоналістичного руху, він цурався тих, хто був менш відданий справі (С. 95–96). Пізніше він ніколи не вагався застосувати «революційний терор» проти тих, у кому вбачав ворогів своєї організації. Його наполегливість, рівно як і послідовне прагнення до «сакралізації політики та насильства», забезпечили Бандері особливе становище в русі (С. 115).

Ідейний правий авторитарист і терорист, Бандера провів війну в ув'язненні. Тож його відповідальність за злочини, скоєні під час війни від його імені та його організацією, є предметом дискусій. Тому авторитетне обговорення Россолінського-Лібе історії ОУН і УПА в часи війни, можливо, найважливіша частина цієї важливої книги. Події 1941 р. в Україні він трактує як «національну революцію» (С. 167–240)¹⁰. Ще напередодні німецького вторгнення до

⁹ Бандера перебував за ґратами із 14 червня 1934 р. до 13 вересня 1939 р. в Польщі, липень 1941 – вересень 1944 р. він був у німецькому ув'язненні (прим. ред.).

¹⁰ Цей погляд автор вперше сформулював у праці Grzegorz Rossolinski-Liebe, «The "Ukrainian National Revolution" of 1941», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, № 1 (Winter 2011): 83–114.

Радянського Союзу ОУН(б) (бандерівське крило ОУН, що оформилося після розходження в 1939 р. з фракцією, очолюваною іншим провідником націоналістів, Андрієм Мельником) розробила план із назвою «Боротьба й діяльність ОУН під час війни». У ньому визначалося, що «вороги», «москалі, поляки й жида» будуть «винищеними в боротьбі» і проголошувалося, що «можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів» (С. 181, 183). Незгодних з націоналістами українців таврували як «зрадників» і погрожували «терором» (С. 181–182, 184). Як пояснювалося в бандерівській «Боротьбі», новою українською державою керуватиме ОУН під проводом Бандери (С. 187).

На проголошення ОУН(б) 30 червня 1941 р. відновлення Української держави нацисти відповіли арештами значної частини її керівництва. Проте основна увага Россолінським-Лібе зосереджена не на цьому придушенні націоналістичного руху. Натомість він ставить просте і до цього часу ігнороване питання: яким був зв'язок між поширеними закликами націоналістів до терору і насильства та їхніми діями під час війни? Він показує, що хоча німці й завдавали ударів по українських націоналістах, останні атакували євреїв та інших своїх «ворогів», визначених за етнічною та політичною ознаками.

Багато націоналістів залишилися на німецькій службі у складі допоміжної поліції навіть після розпуску збройних загонів ОУН(б), аж поки Сталінград не став сигналом, що вдача німців вичерпалася (С. 256–260)¹¹. До того ж ОУН не висловлювала щирої заперечення проти участі своїх членів у поліцейських формуваннях та причетності до Голокосту чи насильства над цивільним населенням загалом. Розгляд Россолінським-Лібе сюжету про поліцію розвіює міфи про те, що вся ОУН(б) пішла в антинімецьке підпілля і що її члени не брали участі в масових вбивствах євреїв¹². Хоча багато членів ОУН у 1943 р. втекли з колаборантської поліції, щоб долучитися до

¹¹ Базуючись на 118 біографіях, Іван Качановський показав, що 46% лідерів ОУН–УПА служили в якихось підпорядкованих німцям поліцейських підрозділах або були завербовані чи підготовані ними (Ivan Katchanovski, «Terrorists or National Heroes? Politics and Perceptions of the OUN and the UPA in Ukraine», *Communist and Post-Communist Studies* 48, № 2–3 (2015): 217–228).

¹² Щодо участі ОУН(б) у Голокості див. також доповідь Івана Качановського, представлену на конференції Асоціації з вивчення національностей (Association for the Study of Nationalities) у Колумбійському університеті 15–17 квітня 2010 р. (Ivan Katchanovski, «The OUN, the UPA, and the Nazi-Led Genocide in Ukraine», *Mittäterschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust*, https://www.academia.edu/39873146/The_OUN_the_UPA_and_the_Nazi_Genocide_in_Ukraine) та докторську дисертацію Джарета Макбрайда (Jared Graham McBride, «A Sea of Blood and Tears»: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944» (Дис. докт. філос., Каліфорнійський університет, Лос-Анжелес, 2014), 113–115, 262–277).

новоствореної УПА, остання не тільки воювала з німцями та радянськими партизанами, а й провела скоординовану кампанію етнічних чисток поляків, вбила тисячі українців і чинила насильство щодо євреїв (С. 262–280)¹³. Після повторної окупації в 1944 р. Західної України радянською владою УПА вела проти неї партизанську війну, яка відзначалася насильством над некомпатантами (С. 295–309).

Загалом, міркування Россолінського-Лібе про відповідальність Бандери за насильство націоналістів є слушними. Ми мало знаємо про ступінь його контролю над своєю організацією влітку 1941 р., до арешту. Проте Россолінський-Лібе показує, що Бандера давав вказівки провіднику Крайової езекутиви ОУН Івану Климіву. Навіть більше, Бандера знав про насильство: «Стецько повідомив телеграмою Бандері: “Робимо міліцію, що допоможе жидів усувати і охоронить населення”» (С. 542). Однак жодного разу – ні під час війни, ні після неї – він не відмежувався від нього (С. 239). Так само, хоча під час етнічних чисток 1943–1944 рр. Бандера не перебував в Україні, він ніколи їх не осуджував (С. 282). Россолінський-Лібе стверджує, що хоча на Бандеру неможливо покласти «особисту відповідальність» за звірства націоналістів, лідер організації, яка закликала «очистити» Україну від росіян, євреїв та поляків, ніс «моральну, етичну та політичну відповідальність» (С. 411; див. також С. 280–282, 542–543). Справді, єврейські та польські свідки часто передають свій страх перед «бандерівцями»¹⁴.

Коли Россолінський-Лібе успішно передає ідеологію й етос українського націоналістичного руху та його насильство, він менш переконливий у зображенні його відносин з широкими верствами населення. Обговорюючи етнічні чистки поляків, Россолінський-Лібе пише, що багато українців не виступали проти них і що УПА закликала їх до участі «расистськими гаслами». В етнічному насильстві він згадує роль «простих українців», але мало говорить про спонукування та мотивацію (С. 267)¹⁵. Утім, він робить короткі зауваги про те, як

¹³ Як чудові роботи з цієї теми див. праці Гжеґожа Мотики, зокрема його монографію (Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942–1960: Działalność Organizacji ukraińskich nacjonalistów i ukraińskiej powstańczej armii* (Warsaw: Rytm, 2006)); та статтю Тімоті Снайдера (Timothy Snyder, «The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943», *Past and Present* 179, № 1 (2003): 197–234).

¹⁴ Багато євреїв, які переховувалися в Україні в 1943–1944 рр., боялися УПА так само, як і німців, якщо часом не більше. Див. свідчення Фейрі Глусс (21611), Арона Бабуха (26557) і Макса Гросблата (11967) з Архіву візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (USC Shoah Foundation Visual History Archive) як лише три з багатьох прикладів ставлення євреїв до УПА.

¹⁵ В його статті про 1941 р. також припускається, що тоді існувала значна підтримка – на підставі наявності листів, надісланих до Проводу ОУН. Див. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 229–234; Rossoliński-Liebe, «The “Ukrainian National Revolution” of 1941».

«випадковість» і «примус» могли відіграти свою роль як причину долучення пересічних українців до лав УПА, але не розкриває цю тему (С. 539–540)¹⁶. Щоб зрозуміти динаміку народної підтримки ОУН та УПА, особливо на мікрорівні, потрібна додаткова робота¹⁷.

Крім того, іноді вводить в оману використовувана Россолінським-Лібе термінологія, наприклад, вживання стосовно ОУН і УПА означення «геноцидальний рух» (С. 28, 38). Націоналісти, тією чи іншою мірою, брали участь у Голокості, але це не було їхньою ідеєю чи головною метою. Крім того, як стверджує автор, найбільш адекватним для означення масових убивств поляків є поняття «етнічні чистки» (С. 290). Використання в цьому контексті терміна «геноцид» може відволікти від ретельного аналізу та може бути сплутане з політизованими нападками на Україну, про що також каже Россолінський-Лібе (С. 363–406). В іншому місці він пропонує переконливі аргументи на користь розуміння українського націоналізму часів Другої світової війни через категорію «фашизм», а не через часто аналітично недоречний термін «інтегральний націоналізм» (С. 456).

Россолінський-Лібе висвітлив суперечливу постать Бандери, підготувавши ґрунтовне і новаторське дослідження. Ця книга є вкрай необхідною в політизованому просторі, де з'являються україномовні праці на кшталт «Чому ми любимо Бандеру» (С. 443, 474)¹⁸. Інтегруючи нові міжнародні дослідження, вона кидає виклик національним наративам; також вона окреслює проблеми для подальших досліджень, як-от культ Бандери та його післявоєнний експорт на Захід, а згодом реекспорт назад до пострадянської України¹⁹.

Як і Россолінський-Лібе, літературознавець Мирослав Шкандрій у своїй праці «Український націоналізм: політика, ідеологія і література, 1929–1956» робить важливий внесок у розуміння українського

націоналізму. Вже сама тема свідчить, що ця праця є бажаним доповненням до сучасних наукових дискусій²⁰. Незважаючи на те, що політичним і військовим аспектам історії українського націоналізму приділяється багато уваги, Шкандрій значною мірою правий, стверджуючи, що існує «напрочуд мало досліджень» про ідеологів ОУН (С. 9). Показом важливих теоретиків і письменників Шкандрій прагне вийти за межі бінарного підходу «безапеляційного прославлення або засудження ОУН» і продемонструвати гетерогенність та еволюцію ідей всередині руху, в якому домінував «авторитарний націоналізм» (С. 12, 271).

Книга Шкандрія складається із чотирьох розділів, присвячених політиці, ідеології, міфу та літературі. Навівши історичне тло щодо дискусій про письменників і мислителів, автор зосереджується на «духовному батькові» українського націоналістичного руху Дмитрі Донцові та на ідеології ОУН, концентруючись на працях п'яти ключових авторів. Потім він переходить безпосередньо до літературних проблем, пояснюючи роль міфу та палінгенезу в українській націоналістичній думці. В останньому розділі книги Шкандрій досліджує творчість семи письменників-націоналістів.

Шкандрій загалом успішно показує існування серед націоналістичних мислителів різних лояльностей і розходжень, а також зміни в їхніх ідеях з плином часу. Радянські пропагандистські зображення української націоналістичної думки як прямопохідної від Донцова та його «сеансів ненависті» до львівських погромів він відкидає як грубу карикатуру (С. 83). У той час як Донцов для Шкандрія залишається негативним персонажем, стає зрозуміло, що багато провідних мислителів українського націоналізму, навіть ті, хто спочатку перебував під впливом Донцова, поривали з ним на різних етапах (С. 98, 104, 109). Шкандрій розглядає, як ключові оунівські письменники, зокрема Микола Сціборський та Євген Онацький, конфліктували з Донцовим через його «містицизм, ірраціоналізм [...] /ma/ ідею аристократичної касты» (С. 106). Ці автори ухилялися від відкритого захоплення фашизмом і не сприймали відкидання Донцовим будь-якого

¹⁶ Він описує примусовий призов до УПА у повоєнний час (1945 р.), але не під час війни. Див. Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 301.

¹⁷ Як приклад дослідження на мікрорівні див. Jared Graham McBride, «Peasants into Perpetrators: he OUN–UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944», *Slavic Review* 75, № 3 (2016): 630–654.

¹⁸ Її можна читати разом з чудовим нещодавнім дослідженням Франціски Брудер про ОУН (Franziska Bruder, «Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!». *Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1928–1948* (Berlin: Metropol, 2007)).

¹⁹ Як новаторську працю про український «націоналізм далекого зарубіжжя» у часи Холодної війни див. доповідь Пер Андерса Рудлінга (Per Anders Rudling, «Cold War Representation of a Wartime Life: Memory and Contention»), представлену на семінарі From Hot War to Cold War: Transnational Trajectories Workshop у Колумбійському університеті у Нью-Йорку 22 квітня 2015 р.

²⁰ Серед останніх ключових англomовних праць про український націоналізм можна назвати книжки Джона Армстронга та Олександра Мотиля (Armstrong, *Ukrainian Nationalism*; Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929* (Boulder, CO: East European Monographs, 1980)). З іншомовних праць див. роботи Томаша Стриєка та Олександра Зайцева (Tomasz Stryjek, *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji* (Wrocław: Fundacja na rzecz nauki polski, 2000); Олександр Зайцев, *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії* (Київ: Критика, 2013)).

типу етнокультурної традиції та його «аморальний волонтаризм» (С. 115, 214, 271). Шкандрій також показує менш відомих мислителів-націоналістів, як-от: Юліян Васіян, Юрій Бойко, Юрій Клен і Докія Гуменна, щоб висвітлити, як у повоєнний період деякі автори відкидали власне минуле та націоналістичні погляди заради ідей, що пропагували християнський гуманізм і елементи демократичної думки.

У заключному розділі Шкандрій подає елегантний, інформативний і переконливий аналіз української націоналістичної літератури. Він оживляє складні біографії низки письменників, зокрема Олени Теліги та Уласа Самчука, добре відомих сьогодні в Україні, але не на Заході. Шкандрій відкинув націоналістичну міфологізацію Теліги, щоб показати нам жінку, яка боролася і загинула за Україну (вона була вбита в Бабиному Яру в 1942 р.). Водночас він пише, що у 1930-х рр. вона була відвертою прихильницею Гітлера та Донцова (С. 176–177, 185). Також він показує її сутички в Українському національно-демократичному об'єднанні (УНДО) з поміркованішими жіночими активістками та роль жіночності та гендеру серед націоналістів. Волинянин Самчук – ще один цікавий сюжет: отримавши в молодості наказ убити церковного діяча (С. 32–33), Самчук потім співпрацював з нацистами як редактор газети. Пізніше він прагнув покаятися за свій антисемітизм воєнної доби і став активним критиком ОУН та ідеології Донцова (С. 235). Складна суперечливість, яку Шкандрій розкриває в цих часто возвеличуваних постатях, робить читання захопливим.

У той час як Шкандрій стоїть на твердому ґрунті при обговоренні письменників та літератури українського націоналізму, його розповідь про політичний провід та діяльність ОУН є менш переконливою. Він припускає, що поміж його героями (письменниками-мислителями) та політичними організаціями ОУН воєнного і повоєнного часу розвиток ідеології був лінійним та паралельним (С. 76, 99, 270, 274), стверджуючи, що «розрив» із фашизмом і зсув до демократії відбувся приблизно в серпні 1943 р., коли перебіг війни явно обернувся проти нацистської Німеччини та на користь союзників. Шкандрій оживлює старе міркування Джона Армстронга про те, що в оунівському русі існували «заявлені та реальні погляди», натякаючи, що прийняття фашизму могло визначатися лише тимчасовою політичною доцільністю, у той час як демократичні погляди, зручно близькі до поглядів західних союзників, весь цей час лежали майже на поверхні (С. 124).

Навіть якщо деякі письменники та ідеологи в той час і могли змінити свою думку, то до завершення етнічних чисток з боку ОУН

та УПА, які провадилися навіть після формального проголошення ними принципів демократії та права національних меншин, влітку 1943 р. лишалось ще кілька місяців²¹. Шкандрій вважає, що «подальші події демонструють, що велика кількість членів ОУН щиро прийняла ці [демократичні] принципи», але в дійсності, як це показано Россолінським-Лібе, післявоєнна діяльність ОУН в Німеччині була сповнена насильства і міжособної боротьби (С. 270, 291–361). Післявоєнні документи показують, що з різних націоналістичних угруповань, про які говорив Шкандрій, було мало таких, що опиралися гріху «культу вождя», численним доносам американській розвідці на націоналістів та інших українців (часто блокуючи так українцям виїзд на Захід) і жорстокій *реальній політиці* слабких, яка означала відправку молодих українців в Україну на смерть у безнадійних шпигунських місіях Холодної війни²². Матеріали з американських архівів про повоєнний період свідчать про жорстоку внутрішню боротьбу між націоналістичними групами, доноси американським спецслужбам і заявлену відданість антидемократичній політичній практиці. Вони показують, чому нам, можливо, варто поставити армстронгове питання про «заявлені та реальні погляди» ОУН – але відносно демократії²³. Традиційна інтелектуальна історія Шкандрія не враховує реалій геополітики, етнічних чисток і звичайного опортунізму.

Крім того, Шкандрій не відповідає на питання, порушене Россолінським-Лібе: як Бандера і його послідовники розвинули такі «жорсткі, фанатичні погляди», включаючи расовий націоналізм і поклоніння насильству? (С. 42). Сціборський і Онацький могли мати складне, а іноді й протилежне прийнятому, ставлення до цих тем. Однак, як показує Россолінський-Лібе, інші автори, зокрема Микола Міхновський і Степан Рудницький, пропонували щодо українців та їхніх сусідів расистські погляди, які мали очевидний вплив на членів ОУН (С. 55–57, 71, 83–84, 87, 111, 177–178, 215, 533–534).

²¹ Шкандрій не згадує, що етнічні чистки поляків поширювалися і на Галичину (Shkandrij, *Ukrainian Nationalism*, 270).

²² Як приклад лідера з лівого крила ОУН див. історію Івана Майстренка. Його мемуари (Іван Майстренко, *Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні* (Едмонтон: Канадський інститут українських студій, 1985)) і його розвідувальне досьє Корпусу контррозвідки армії США є прикладами нового типу джерел, які можна знайти в архівах США, див.: Національне управління архівів та документації (NARA), RG 319, IRR (Investigative Records Repository), XE262527 (Ivan Maystrenko Personal File) (надано автору через запит на підставі Закону про свободу інформації, 2015 р.).

²³ Щодо використання американських архівів, з урахуванням нюансів див.: Jeffrey Burds, «The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948», *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 1505 (2001): 1–73.

Міхновський вимагав «України для українців» і того, щоб українці ніколи не брали шлюби з представниками інших національностей, тоді як Рудницький стверджував, що існують «антропологічні відмінності українців від їхніх сусідів»²⁴. Оунівська брошура 1944 р. «Нація як вид» навіть посиляється на Рудницького, щоб обґрунтувати расистський спосіб розуміння української ідентичності²⁵. Бандера та інші націоналісти були добре знайомі з цими мислителями за журналами середини 1930-х рр., не кажучи вже про інших авторів, які стверджували, що євреї були «чужинцями» і «ворожим елементом» в «українському національному організмі»²⁶. Щоб зрозуміти, як подібні погляди утвердилися серед ядра ОУН(б), варто було б розглянути цих та інших впливових радикальних письменників, деякі з яких були безпосередньо пов'язані з ОУН²⁷.

Окремі твердження Шкандрія щодо історії ОУН часів війни є помилковими. Наприклад, не всі підготовані німцями українські підрозділи були «зняті з фронту і роззброєні» в 1941 р. Насправді, було багато таких, як майбутній командир УПА Роман Шухевич, який до 1943 р. покірно служив німцям у добре озброєному батальйоні шуцманшафту (С. 60)²⁸. Різні провідники та командири УПА продовжували свою службу і при німцях²⁹. Шкандрієве тлумачення погромного насильства також застаріле, оскільки він спирається на історика Ярослава Грицака, який не є експертом ні з питань війни, ні з питань погромів (С. 66)³⁰. На жаль, щоб показати, що ОУН запобігла погромному насильству проти євреїв, цитується полемічна праця В'ятровича.

²⁴ Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 84.

²⁵ Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 268.

²⁶ Юрій Милинич, цит. за: Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 108.

²⁷ Див., наприклад, роботи Марка Царинника й Тараса Курила (Marco Carynnyk, «Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947», *Nationalities Papers* 39, № 3 (May 2011): 326; Taras Kurylo, «The “Jewish Question” in the Ukrainian Nationalist Discourse», *Polin: Studies in Polish Jewry* 26: Jews and Ukrainians (2013): 213–258).

²⁸ Див. Per Anders Rudling, «Szkolenie w mordowaniu: Schutzmannschaft battalion 201 i Hauptmann Roman Szuchewycz na Białorusi w 1942 r.», у *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, ред. Bogosław Paź (Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 2011), 211.

²⁹ McBride, «A Sea of Blood and Tears», 111–115, 267–274.

³⁰ Замість проблемних джерел, якими він користується, Шкандрій міг би звернутися до подібної важливої роботи: Wendy Lower, «Pogroms, Mob Violence, and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations, and Comparisons», *Journal of Genocide Research* 13, № 3 (2011): 217–246. Як найкращу статтю з теми (опубліковану вже після виходу книги Шкандрія), див.: Kai Struve, *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine* (Munich: DeGruyter-Oldenbourg, 2015).

Проте це політизоване та фундаментально оманливе твердження, яке не підтверджується жодним сучасним дослідженням погромів (С. 67)³¹.

Передумови труднощів Шкандрія в роботі зі спадщиною оунівського насильства, схоже, коріняться в його ставленні до історіографії. Він залучає нові та важливі праці істориків, як-от: Джон-Пол Хімка, але не розуміє фундаментальної різниці між подібними дослідженнями та полемічними писаннями таких авторів, як В'ятрович (С. 54–55, 68–71). Для книги, у якій йдеться про намір уникнення «безапеляційного прославлення» ОУН, немає сенсу спиратися на дослідника, який заявив про своє бажання прославити ОУН (С. 12). Так само представники першого покоління симпатиків ОУН, як-от Петро Мірчук та Лев Шанковський, не просто «уникали обговорення темних сторінок історії організації», як стверджує Шкандрій (С. 9). Вони його активно заглушали. Хоча Шкандрій має рацію в тому, що відкриття архівів дозволило розв'язати «міфи», важливо не лише проводити більше архівних досліджень, але передусім зрозуміти, яким чином міфи були створені – на Сході та Заході, антинаціоналістські та націоналістські – і, що не менш важливо, чому вони все ще з нами (С. 276).

У той час як книги Россолінського-Лібе та Шкандрія є прикладами праць, що спрямовані розв'язати складні питання, пов'язані з українським націоналізмом, і зробити реальний внесок в історіографію, нещодавня робота Володимира В'ятровича є яскравим зразком типу досліджень, які десятиліттями були справжнім лихом для зазначеного предметного поля: короткозорої, погано дослідженої апології насильства з боку українських націоналістів. Володимир В'ятрович – голова Українського інституту національної пам'яті [2014–2019] (і головний доповідач на церемонії відкриття першого в Північній Америці пам'ятника Бандері)³². Довгий час він був провідним активістом націоналістичних ініціатив, спрямованих на вшанування ОУН та УПА, применшуючи та заперечуючи темні сторони їхньої історії³³. Має

³¹ Тарас Курило і Іван Хімка, «Як ОУН ставилася до євреїв? Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича», *Україна модерна* 13, № 2 (2008): 252–265.

³² 5 липня 2015 р. Організація оборони чотирьох свобод України організувала захід під назвою «Вшанування наших героїв» в Елленвільлі, штат Нью-Йорк. Оригінальний пам'ятник встановлено в 1962 р. Див. із цього приводу: Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 421–422.

³³ Детальніше про В'ятровича та його писання див. Jared Graham McBride, «How Ukraine's New Memory Commissar Is Controlling the Nation's Past», *The Nation*, August 13, 2015, <http://www.nation.com>.

ступінь кандидата історичних наук. Перед призначенням в УІНП працював директором Галузевого державного архіву Служби безпеки України та директором львівського Центру досліджень визвольного руху (ЦДВР), який тяжіє до виправдання та прославлення українських націоналістів³⁴. Діяльність В'ятровича отримала фінансування і підтримку з боку частини української діаспори в США – тобто загалом тих самих груп і організацій, які культивували повоєнний міф про Бандеру, так ретельно деконструйований Россолінським-Лібе.

Опублікована видавництвом українського університету, який має репутацію «ліберального» та «західного», «Друга польсько-українська війна» В'ятровича намагається спростувати існуючі ґрунтовні та об'ємні дослідження, що документально підтверджують роль ОУН і УПА в етнічних чистках поляків, заявляючи про 70 000–100 000 їхніх жертв³⁵. Це зручно «збалансована» історія спільного взаємного насильства, пронизаного спорадичною та спонтанною селянською жорстокістю³⁶. Таку докорінно небезпристрасну інтерпретацію важко пояснити інакше, ніж наслідком упередженого та неакадемічного підходу. Книга привернула значну увагу громадськості в Україні та

отримала багато рецензій³⁷. У науковому середовищі більшість рецензій були вкрай критичними³⁸.

На думку В'ятровича, масове українсько-польське насильство було «війною», яка почалася з вбивств поляками українців влітку 1942 р. і закінчилася депортацією ними ж українців у 1947 р. Науковці вже давно відкинули твердження про те, що відносно нечисленні вбивства 1942 р. (із сотнями українських жертв) спричинили кампанію етнічних чисток з боку українських націоналістів, яка забрала десятки тисяч життів. Докази, які б зв'язали ці дві події в одному причинно-наслідковому ланцюжку, відсутні³⁹. Крім того, використання В'ятровичем замість набагато більш точного означення «етнічні чистки» терміна «війна» викликає занепокоєння своєю помилковістю, оскільки він передбачає, що це був, по суті, конфлікт між озброєними і наділеними повноваженнями комбатантами. Але переважна більшість жертв з обох сторін – це беззбройні цивільні особи. Інтерпретація В'ятровича прикриває злочинців, відтворюючи їхню самопрезентацію як воїнів, а не вбивць. Це, своєю чергою, відмежовує політичні організації, до яких належали ці комбатанти, від їхніх політичних програм, що закликали до етнічного насильства та направляли його. Такий підхід повторює традиційну тактику заперечення або применшення відповідальності за масові вбивства. Захисники злочинців – у Туреччині, на Балканах або деінде – постійно намагаються зобразити навмисно сплановане масове насильство проти цивільних осіб просто як може і трагічні, але точно ненавмисні жертви війни; використовуються й інші заперечувальні махінації⁴⁰.

thenation.com/article/how-ukraines-new-memory-commissar-is-controlling-the-nations-past/; John-Paul Himka, «Legislating Historical Truth: Ukraine's Laws of 9 April 2015», *Ab Imperio*, April 21, 2015, <http://net.abimperio.net/node/3442>; Per Anders Rudling, «The OUN, the UPA, and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths», *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 2017 (2011): 28–31; Grzegorz Rossoliński-Liebe, «Debating, Obfuscating, and Disciplining the Holocaust: Post-Soviet Historical Discourses on the OUN–UPA and Other Nationalist Movements», *East European Jewish Affairs* 42, № 3 (2012): 207–208. Також див. критичні статті Василя Расаевича про В'ятровича: «Замкнуте коло "спеціальної" української історії», *Zaxid.net*, 13 вересня, 2010, http://zaxid.net/news/showNews.do?zamknute_kolo_spetsialnoyi_ukrayinskoyi_istoriyi&objectId=1111060; «Скринька пандори», *Zaxid.net*, 13 квітня, 2015, http://zaxid.net/news/showNews.do?skrinka_pandori&objectId=1347660; «Виверти Пропанди», *Zaxid.net*, 30 серпня, 2015, http://zaxid.net/news/showNews.do?viverti_propagandi&objectId=1367592.

³⁴ Про Центр див.: Per Anders Rudling, «Warfare or War Criminality», *Ab Imperio* 1 (2012): 357–359. Перелік видань центру див. на його сайті <http://www.cdvr.org.ua/>. Центр підтримують академічні інституції Північної Америки, зокрема Канадський інститут українських студій та Гарвардський український науково-дослідний інститут, а також такі націоналістичні діаспорні організації, як Конгрес українців Канади та Український конгресовий комітет Америки.

³⁵ Книга була опублікована друкарнею Києво-Могилянської академії – того самого університету, який скасував виступ Россолінського-Лібе про Бандеру.

³⁶ Щодо кількості жертв див.: Motyka, *Ukraińska partyzantka*, 410–413.

³⁷ Див. спеціальний випуск рецензій на книгу в журналі *Ab Imperio*, зокрема: Rudling, «Warfare or War Criminality»; Анджей Земба, «Мифологизированная "война"»; Гжегож Мотыка, «Неудачная книга»; Игорь Ильюшин, «Плохо забытое старое: О новой книге Владимира Вятровича» – усі в *Ab Imperio* 1 (2012): 356–421. Див. також: Андрей Портнов, «Истории для домашнего употребления», *Ab Imperio* 3 (2012): 309–338; Andrzej Leon Sowa, «Recenzja książek: Polsko-ukraiński stosunki w 1942–1947 rokach u dokumentach OUN та UPA, red. Wołodmyr Wiatrowycz oraz Wołodmyr Wiatrowycz, Druha polsko-ukraińska wojna 1942–1947», *Pamięć i sprawiedliwość* 1, № 21 (2013): 450–460.

³⁸ Єдиним винятком став відгук Александра Мотиля: Alexander J. Motyl, «Review of Volodymyr V'iatrovych's Druha pol's'ko-ukrains'ka viina», *Journal of Ukrainian Studies* 37, № 1–2 (2012): 216–218.

³⁹ Критику аргументу про те, що польське насильство підштовхнуло українців до етнічних чисток, див. у: Rudling, «Warfare or War Criminality», 361–362; Grzegorz Rossoliński-Liebe, «Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943–1947», *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57, № 1 (2009): 77–78; Мотыка, «Неудачная книга», 396–398.

⁴⁰ Як приклад по Балканах див.: Stefan Karganović i Ljubiša Simić, *Srebrenica: Dekonstrukcija jednog virtuelnog genocida* (Belgrade: Fond «Istorijski Projekat Srebrenica», 2010); Stefan Karganović i Ljubiša

У результаті винні позбавляються відповідальності. На жаль, книга В'ятровича бентежно добре вписується в цю схему.

Викликає подив підхід В'ятровича до джерел: він попереджає нас про ненадійність та емоційну заангажованість свідчень, особливо жертв насильства (С. 19). Претензії на застарілі уявлення про об'єктивність використовуються для систематичного нехтування свідченнями жертв, нагадуючи про давно відкинуті помилки в царині вивчення Голокосту⁴¹. Проте В'ятрович не ігнорує всі сучасні подія свідчення. Він, наприклад, некритично цитує особистий архів Миколи Лебеда — одного з головних провідників націоналістів, засудженого за вбивство польського урядовця в міжвоєнний час та агента ЦРУ в повоєнний (С. 26). В'ятрович не ставить питання, чи міг Лебедь — зацікавлений у своїй репутації, зв'язках із ЦРУ і, не в останню чергу, у своєму імміграційному статусі — підчистити власний архів⁴². Він також постійно цитує спогади націоналістів, не ставлячи під сумнів, чи стали б вони сумлінно записувати для історії — або ж влади — власні злочини. Проте дослідникам насильства добре відомо, що голоси жертв часто можуть сказати нам більше, ніж свідчення злочинців, з тієї простої причини, що останнім є що втрачати через чесність⁴³.

Це не означає, що сліди масового насильства не можна виявити в архівних і навіть мемуарних джерелах. Насправді збереглися упівські джерела, які вказують на насильство над цивільним населенням — зокрема поляками, євреями та українцями. Це, наприклад,

Simić, *Rethinking Srebrenica* (S.l.: Unwritten History, 2013); Milivoje Ivanišević, *Srebrenica July 1995: In Search of Truth* (Belgrade: Hrišćanska misao, 2008). Щодо геноциду вірмен див.: Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2005); Justin McCarthy, *The Armenian Rebellion at Van* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2009). У польському випадку аналогією буде праця Марека Яна Ходакевича: Marek Jan Chodakiewicz, *The Massacre in Jedwabne, July 10, 1941: Before, During, After* (Boulder, CO: East European Monographs, 2005). Як важливі свіжі праці про етнічне насильство див.: Ronald Grigor Suny, «*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*»: A History of the Armenian Genocide (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015); Edina Becirevic, *Genocide on the Drina River* (New Haven: Yale University Press, 2014).

⁴¹ Корисну оцінку цієї проблеми див. у Омера Бартова: Omer Bartov, «Eastern Europe as a Site of Genocide», *Journal of Modern History* 80, № 3 (2008): 581–591; Omer Bartov, «Wartime Lies and Other Testimonies: Jewish-Christian Relations in Buczac, 1939–1944», *East European Politics and Societies* 25, № 3 (2011): 486–511. Див. також: Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 38–39; Christopher R. Browning, *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp* (New York: W. W. Norton, 2010).

⁴² NARA, RG 319 (Records of the Army Staff), E 134B, B 757, Box 757 (Mykola Lebed IRR Personal File).

⁴³ Jeffrey Burds, «Ethnicity, Memory, and Violence: Reflections on Special Problems in Soviet and East European Archives», в *Archives and Social Memory: Institutions, Practices, and Political Cultures*, ред. Francis X. Blouin Jr. і William G. Rosenberg (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006), 478.

спогади ветерана УПА Данила Шумука, який неодноразово згадував про вбивства поляків (за його твердженнями, він протистояв цим вбивствам)⁴⁴. Існує також неопублікований щоденник вояка УПА, який зафіксував вбивства євреїв його підрозділом, вихваляючись, що вони «відправили їх до лона Авраама»⁴⁵. В'ятрович доклав чимало зусиль, щоб показати, що УПА не чинила нападів на цивільне населення, чи то поляки, чи євреї. Для підтримання цієї ілюзії при роботі з мемуарами та щоденниками націоналістів правилом є вибірковість.

Крім того, В'ятрович, як колишній директор архіву спецслужби, намагається використати архівні матеріали, щоб заперечити існування наказів націоналістів на скоєння акцій скоординованого масового насильства. Різноманітні згадки про те, що командири та вояки обговорювали накази про вбивство поляків, В'ятрович відкидає як радянські фальшивки. Проте, коли вони відповідають його цілям, він залюбки посилається на тисячі сторінок документів з тих же архівів. Наприклад, В'ятрович стверджує, що важливі свідчення командира УПА Юрія Стельмашука від 28 лютого 1945 р. є підбудою, оскільки він не зміг відшукати оригінал протоколу допиту (С. 93–95)⁴⁶. Як виявилось, оригінал існує і зберігся в одному з московських архівів⁴⁷. Будь-який радянський документ, якщо містить інформацію, яка йому не подобається, для В'ятровича є підбудою — але щоб стверджувати, що етнічних чисток не було, він посилатиметься на інформацію з тих самих документів (С. 124).

Мабуть, найбільш бентежним аспектом книги є трактування однієї з наймасштабніших операцій націоналістів — різанини, присвяченої Дню св. Петра і Павла, 11–12 липня 1943 р., коли за одну ніч

⁴⁴ Danylo Shumuk, *Life Sentence: Memoirs of a Ukrainian Political Prisoner* (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984), 80–84.

⁴⁵ Державний архів Рівненської області (ДАРО), ф. Р-30 (ОУН–УПА), оп. 2, спр. 89 (Щоденник командира з Колодищенського загону).

⁴⁶ Про Стельмашука див. у того ж В'ятровича: Володимир В'ятрович, «Волинська трагедія — частина польсько-української війни», *Історична правда*, 7 грудня, 2011, <http://www.istpravda.com.ua/articles/4e1c07cfdc581/>.

⁴⁷ Свідчення від 28 лютого 1945 р. відсутні в матеріалах справи (спр. 22085) в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України (ГДА СБУ) містяться в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), ф. 9478 (Головне управління боротьби з бандитизмом), оп. 1, спр. 399, арк. 15–18 (Протокол допиту арештованого Стельмашука Юрія Олександровича, 28 лютого 1945 р.). Думка про ситуацію, коли допити були записані, але записи не додані до фінальних матеріалів справи, навряд чи може вважатися чимось незвичайним для архівів спецслужб. До того ж В'ятрович не знає, що свідчення Стельмашука можуть бути відслідковані щодо командного ланцюжка і прямо пов'язані з масовим вбивством поляків на Любомльщині через перехресне зіставлення документації УПА та свідчень польських і українських очевидців. Див.: McBride, «Peasants into Perpetrators».

було атаковано понад 100 польських сіл. Зосереджуючись на одному із сіл, Порицьку, В'ятрович зазначає розбіжності в оцінці кількості польських жертв і використовує це, щоб поставити під сумнів всі етнічні чистки в регіоні (С. 124–25). Цей замаскований під історичне розслідування підрахунок трупів до моторошності нагадує «методологію», за допомогою якої намагаються применшити масові вбивства євреїв під час тієї ж війни. До того ж В'ятрович, схоже, плутається щодо поняття етнічних чисток, яке передбачає не лише масові вбивства, а й вигнання — що може пояснити «зниклі безвісти» тіла.

Ті криваві акції, які В'ятрович не може просто відкинути, він трактує як випадки «жакерії», маючи під цим на увазі розпалені селянські пристрасті, а не свідомі, політично вмотивовані етнічні чистки (С. 107, 116). Його маневри для прикриття націоналістів від будь-яких підозр породжують стереотипний образ українських селян як дикунів із сокирами, охочих вбивати чоловіків, жінок і дітей у дивних актах екзальтації. Доволі іронічно, що у своєму невтормному захисті націоналістів В'ятрович у результаті виставляє у поганому світлі пересічних українців. Науковці постколоніального дискурсу, які застерігають від орієнтації східноєвропейських сюжетів, мають вважати зображення селян В'ятровичем образливим. Більш відповідні сучасним студіям насильства, геноциду та громадянської війни інтерпретації враховували би складність відносин між озброєними групами та цивільними виконавцями, в яких мотивувати участь у насильстві допомагають спонукання, винагорода та примус⁴⁸.

Підсумовуючи, зауважимо, що Бандера, як і загалом тема українського націоналізму середини ХХ ст., залишається важливою та контраверсійною проблемою в сучасній Україні. Зображення Бандери та символіки ОУН–УПА в часи другого Майдану можна було зустріти в багатьох громадських місцях. І коли одні науковці критично ставилися до апропріації цієї символіки в сучасній Україні, яка прагне до демократії та плюралізму, інші інтелектуали захищали таку практику⁴⁹. Вони стверджували, що згадки Бандери та націоналістів часів Другої світової війни є просто жестами наслідування, які не викликають занепокоєння через відірваність від реальної історії,

⁴⁸ Щодо складних умов, за яких цивільне населення стає втягненим у насильство, див.: Stathis Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

⁴⁹ Про дебати 2009–2010 рр. щодо Бандери див. у Россолінського-Лібе: Rossoliński-Liebe, *Stepan Bandera*, 519–524. Також див.: Тарік Сіріл Амар, Ігор Балинський і Ярослав Грицак, упоряд., *Страсті за Бандерою* (Київ: Грані-Т, 2007).

тому Бандера є лише символом опору клептократії старого режиму та російській агресії⁵⁰. Іронічно, що колишній очільник Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович наполягає на тому, що значення має не пам'ять, а забуття, позаяк «сьогодні не важливо, що насправді зробив Бандера і ким насправді він був»⁵¹.

Книжка В'ятровича отримала значну увагу рецензентів та викликала суспільний резонанс в Україні, а зараз готуються її переклади англійською та польською мовами⁵². Проте було б краще, якби українською переклали праці Россолінського-Лібе⁵³ та Шкандрія. Біографія Бандери від Россолінського-Лібе і, меншою мірою, дослідження Шкандрія про націоналістських теоретиків і письменників кидають виклик виробленому за часів Холодної війни і переспіваному зараз канону презентації історії українського націоналізму. Інтеграція ними нових доступних архівних джерел, порівняльного аналізу та концептуальних рамок, а також взаємодія з іншими вченими, що провадять сучасні студії соціальної, культурної та інтелектуальної історії, можуть створити нові дослідження, які допоможуть зрозуміти в академічний і правдивий спосіб катаклізм насильства,

⁵⁰ Raisa Ostapenko, «The Success of Russia's Propaganda: Ukraine's "Banderovtsy"», *Cambridge Globalist*, 29 січня, 2015, <http://cambridgeglobalist.org/2015/01/29/success-russias-propaganda-ukraines-banderovtsy/>; Myroslav Shkandrij, *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956* (New Haven: Yale University Press, 2015), 99; Alexander J. Motyl, «Here's Why More Ukrainians Admire Nationalists, and Why the West Shouldn't Freak Out», *The Atlantic Council Blog*, 18 липня, 2015, <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/understanding-contemporary-ukraine>.

⁵¹ Matthew Schoield, «Hero or Villain? WWII Partisan Bandera Still Animates Ukraine-Russia Fight», *McClatchyDC*, 28 березня, 2014, <http://www.mcclatchydc.com/news/nation-world/world/article24765829.html>. На противагу цьому, деякі лідери діаспори фактично визнають терористичну складову діяльності ОУН(б), стверджуючи, що в умовах польського панування вона була легітимним насильством. Див.: Askold S. Lozynskyj, «Who's Really to Blame for Ruining Ukraine», *Politico*, 23 липня, 2015, <http://www.politico.eu/article/letter-to-editor-ukraine-dirty-dozen>.

⁵² Переклади організовані й готуються в Канаді діаспорними організаціями, багато з яких мають глибокі симпатії до ОУН–УПА. Перелік організацій, які підтримують польський переклад, див. у: Mykola Syvntukh-Zaverukha і Mariika Jacyla, «To Members of the Ukrainian Community», UCC press release, 6 March 1943, http://www.lemko-ool.com/uploads/Volyn_43-eng.pdf. Дякую Перу Руднінгу за цю інформацію.

Англійський переклад вийшов у 2019 р. *The Gordian Knot: The Second Polish-Ukrainian War, 1942–1947*, пер. Ksenia Maryniak (Toronto: Publisher Horner Press, 2019). Польське видання вийшло ще у 2013 р.: *Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947*, пер. Mirosław Iwanek (Warszawa: Archiwum Ukraińskie&MAG, 2013) (прим. ред.).

⁵³ Український переклад монографії Россолінського-Лібе опублікований у 2021 р.: Гжеґоґ Россолінський-Лібе, *Життя Степана Бандери* (Київ: Видавництво «Антропос-Логос-Фільм», 2021) (прим. ред.).

що охопив Україну в часи Другої світової війни⁵⁴. Результати такої дійсно свіжої праці не завжди збігаються, та й не повинні: наприклад Россолінський-Лібе та Шкандрій можуть не зійтися в питанні використання терміна «інтегральний націоналізм», але такий плюралізм притаманний неополітизованій і не націоналізованій науці. Відверте та безпосереднє знайомство зі справжньою історією Бандери та його організації мало б посприяти розвитку вивчення цієї проблематики, а також могло б допомогти українському суспільству критично переосмислити символічне значення та спадщину націоналістів.

Післямова до української версії статті

Назва мого рецензійного есе 2016 р., «Хто боїться українського націоналізму?», жартівливо обіграє назву культової п'єси, а потім і фільму «Хто боїться Вірджинії Вульф?». У п'єсі зображується жорстка суперечка подружжя середнього віку, яка відбувається протягом одного вечора. Початково назва цікавила мене як каламбур — відсилаючи до дивної ситуації, коли така піднесена постать ХХ ст., як Степан Бандера, аж до виходу у 2014 р. його наукової біографії від Россолінського-Лібе була героєм лише радянських пропагандистських писань, з одного боку, та агіографії від деяких українських авторів — з іншого. Так само важливі націоналістичні організації, зокрема ОУН, залишалися полем досліджень переважно краєзнавців і вузьких спеціалістів. Промовистим щодо стану вивчення цієї проблематики є те, що найавторитетнішою англомовною розповіддю про ОУН довгий час була книга, написана політологом у 1955 р.⁵⁵

Втім, заголовок мого есе працює також і на іншому рівні. Драматург Едвард Олбі пояснював, що назва п'єси «означає, хто боїться великого злого вовка...»⁵⁶ хто боїться жити без фальшивих ілюзій⁵⁷. Сумний парі з твору ці ілюзії були потрібні більше за будь-що інше. Це добре відповідає тому, що винесено в фокус розглянутих у цьому есе працях, а також у більшості написаних з 2016 р. досліджень з історії українського націоналізму. Є вчені, які вітають вільний від ілюзій світ, коли йдеться про спадок націоналістичних рухів ХХ ст., спадок, який передбачає багато дискусій та суперечок у середині наукової

⁵⁴ Див., наприклад, Tarik Cyril Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Nazis, Stalinists, and Nationalists* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015).

⁵⁵ John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism 1939–1945* (New York: Columbia University Press, 1955).

⁵⁶ Назва п'єси є зміненою назвою пісні з дитячого диснеївського мультфільму про трьох поросят «Who's Afraid of the Big Bad Wolf?», відомої в українському варіанті як «Нам не страшний сирій вовк» (прим. ред.).

⁵⁷ William Flanagan, «Edward Albee: The Art of the Theatre», *Paris Review* 4, № 39 (1966): 33.

спільноти в Україні та закордоном, з допустимим ступенем незгоди та розбіжностей як природним фоном для історіографічного процесу. І є ті, які бажають відмежувати від дискусії всіх, кого вважають сторонніми, та заморозити її десь на рівні 1970–1980-х рр., щоб все виглядало подібно до вінілової платівки, яка заїла при відтворенні. З рецензії має бути зрозумілим, які з розглянутих книг запрошують до ширшої дискусії та обговорень (Россолінський-Лібе та Шкандрій), а яка прагне до її закриття (В'ятрович)⁵⁸.

У 2015 р. один з українських науковців заявив, що «Україна потребує радикальної деміфологізації та десакарізації свого минулого»⁵⁹. Доброю новиною є те, що за останні шість років з'явився зростаючий масив наукової літератури, яка фактично взяла на себе це завдання і продовжує розвивати теми, висвітлені в рецензованих роботах початку 2010-х рр. Зокрема, це інтелектуальні оповідання у вигляді недавньої біографії Дмитра Донцова⁶⁰ та жваві дискусії щодо ярлика «фашизм», що тривають⁶¹. Хоч і з невеликим спадом динаміки, продовжують виходити чудові роботи про причетність ОУН та УПА до Голокосту⁶², серед яких найбільш помітною є нещодавня фундаментальна праця Джона-Пола Хімки⁶³. Також швидкими темпами продовжуються взаємопов'язані дослідження відносин між

⁵⁸ Хоча у своєму есе я зауважував некритичне використання Шкандрієм доробку В'ятровича, важливо підкреслити його критичну рецензію на книгу В'ятровича, опубліковану вже після написання есе. Див.: Myroslav Shkandriy, «Volodymyr Viatrovych's Second Polish-Ukrainian War», *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 4, № 2 (2018): 105–130.

⁵⁹ Oleksandr Zaitsev, «De-Mythologizing Bandera: Towards a Scholarly History of the Ukrainian Nationalist Movement», *JSPSS* 1, № 2 (2015): 420.

⁶⁰ Trevor Erlacher, *Ukrainian Nationalism in the Age of Extremes: An Intellectual Biography of Dmytro Dontsov* (Cambridge: Harvard University Press, 2021).

⁶¹ Див. дописи у дискусії: *A Debate on «Ustasism», Generic Fascism, and the OUN I and II. Issues in the History and Memory of the OUN IV. Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 7, № 1–2 (2021). Також див. великий доробок Олександра Зайцева.

⁶² Хоча й прямо не присвячені ОУН–УПА, до дискусії зробили поважний внесок важливі мікростудії, наприклад: Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz* (New York: Simon and Schuster, 2018); Jeffrey Burds, *Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosienki Forest, November 1941* (Press, 2018). У 2017 р. з'явився український переклад цієї праці: Джефрі Бердз, *Голокост у Рівному: масове вбивство в Сосонках, листопад 1941 р.*, пер. Дмитро Аладько (Рівне: Волинські обереги, 2017) (прим. ред.) та важливе дослідження Кая Струве із цієї теми. Помітними є нещодавні статті Анни Вилегали, присвячені Голокосту на Галичині. Заслужують уваги роботи українських науковців, що стосуються вивчення різних тем у регіональному аспекті, наприклад, Петра Долганова, Наталії Івчик, Анни Медведовської, Романа Михальчука, Наталії Сугацької.

⁶³ John-Paul Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944* (Stuttgart: Ibidem, 2021). Див. нещодавню рецензію: Jared McBride і Per Anders Rudling, «Giving Voice and Ending Silence. Book review of John-Paul Himka,

ОУН—УПА та німецькими окупаційними силами й інституціями, разом із гострим питанням «колаборації»⁶⁴. Належну увагу кількох українських науковиць мають маловивчені теми, пов'язані з гендером та націоналістичним рухом⁶⁵. Продовжують зростати в сенсі аналітичної витонченості локальні студії українського націоналістичного руху, хоча вони і не дуже відомі західним науковцям⁶⁶. Нарешті, однією з найпопулярніших, якщо не найбільш популярною темою, була політика пам'яті або війни пам'ятей, пов'язані з українським націоналістичним рухом⁶⁷. Безумовно, ще є простір для розвитку, особливо коли йдеться про дослідження рядових учасників націоналістичного руху, питання точок перетину ОУН та німецької окупаційної поліції, вивчення міжгрупових відносин у повоєнній Європі. Науковцям варто і надалі залучати документи з архівів СБУ, а також поки маловикористовувані матеріали американської розвідки.

Іншим, незмінним з часу написання у 2016 р. есе, фактором є також послідовна і значно розширена за масштабами в лютому 2022 р. війна Росії проти української держави та народу України. Безумовно, у такий складний час, на фоні питання виживання українського народу в боротьбі із зовнішнім агресором, науковий дискурс про минуле відходить на другий план. Проте навіть під час війни наукова діяльність не припиняється. Сподіваюся, що сучасні зусилля академічних кіл із залучення українських науковців до університетів по всьому світу — те, що давно назріло в Україні — принесуть у майбутньому плоди

Ukrainian Nationalists and the Holocaust OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944», *Yad Vashem Studies* 50, № 2 (2022).

⁶⁴ Серед молодого покоління українських істориків тут виділяються роботи Юрія Радченка та Андрія Усача. Для більш широкого огляду українських шкіл див. роботу Олексія Гончаренка та Юрія Олійника. Регіональні дослідження залишаються важливими, див. роботи Сергія Крижного, Дар'ї Рудакової та Романа Шляхтича. Див. також важливу книгу: Paweł Markiewicz, *Unlikely Allies: Nazi German and Ukrainian Nationalist Collaboration in the General Government During World War II* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2021). Про погроми див. цю свіжу працю: Jeffrey Kopstein і Jason Wittenberg, *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2018).

⁶⁵ Див. роботи Марти Гавришко, Оксани Кісь та Олени Петренко.

⁶⁶ Наприклад, таких волинських науковців, як Ярослав Антонюк, Богдан Зек, Олег Ленартович, Володимир Трофимович.

⁶⁷ Anna Wylegała і Małgorzata Głowacka-Grajper, ред., *The Burden of the Past: History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine* (Bloomington: Indiana University Press, 2020); Georgiy Kasianov, *Memory Crash: Politics of History in and around Ukraine, 1980s – 2010s* (Budapest: CEU Press, 2022); див. також тематичні матеріали у: *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Issues in the History and Memory of the OUN* 3, № 2 (2017): 115–290 і 4, № 2 (2018): 29–130. Заслугує на увагу плідна активність із цих тем Елеонори Нарвселіус, Андрія Портнова, Барбари Тьорнквіст-Плеви та Юлії Юрчук.

в міжнародній співпраці в дослідженнях та публікаціях. Немає жодного сумніву, що нас чекають ще більш конфліктні суперечки про український націоналістичний рух і таких діячів, як Бандера. Але вже те, що вони тривають, свідчить, що україністика не залишиться застрягою в такому ж «світі ілюзій», в якому зараз постійно мешкає її агресивний сусід — Росія. Наприкінці п'єси «Хто боїться Вірджинії Вульф» дружина саркастично каже: «Правда чи ілюзія, Джордже, ти не знаєш різниці», на що чоловік відповідає: «Ні, але ми повинні продовжувати жити так, ніби знаємо». Цього може бути достатньо для невдалих шлюбів, але подібний підхід явно призводить до поганих результатів з *Vergangenheitsbewältigung* (подолання минулого).

Грудень 2022 р.

Bibliography

A Debate on «Ustashism», Generic Fascism, and the OUN I and II. Issues in the History and Memory of the OUN IV. Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society 7, No. 1–2 (2021).

Armstrong, John A. *Ukrainian Nationalism*. New York: Columbia University Press, 1963.

Armstrong, John A. *Ukrainian Nationalism 1939–1945*. New York: Columbia University Press, 1955.

Amar, Tarik Cyril. *The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Nazis, Stalinists, and Nationalists*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2015.

Amar, Tarik Cyril, Ihor Balynskyi and Yaroslav Hrytsak, comp. *Strasti za Banderou*. Kyiv: Hrani-T, 2007.

Bartov, Omer. *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*. New York: Simon and Schuster, 2018.

Bartov, Omer. «Eastern Europe as a Site of Genocide». *Journal of Modern History* 80, No. 3 (2008): 581–591.

Bartov, Omer. «Wartime Lies and Other Testimonies: Jewish-Christian Relations in Buczacz, 1939–1944». *East European Politics and Societies* 25, No. 3 (2011): 486–511.

Becirevic, Edina. *Genocide on the Drina River*. New Haven: Yale University Press, 2014.

Browning, Christopher R. *Remembering Survival: Inside a Nazi Slave-Labor Camp*. New York: W. W. Norton, 2010.

Bruder, Franziska. *«Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!» Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN) 1928–1948*. Berlin: Metropol, 2007.

Burds, Jeffrey. «Ethnicity, Memory, and Violence: Relections on Special Problems in Soviet and East European Archives». In *Archives and Social Memory: Institutions, Practices, and Political Cultures*, edited by Francis X. Blouin Jr. and William G. Rosenberg. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006.

Burds, Jeffrey. *Holocaust in Rovno: The Massacre at Sosonki Forest, November 1941*. Press, 2018.

Burds, Jeffrey. *Holokost u Rivnomu: masove vbyvstvo v Sosonkakh, lystopad 1941 r.* Translated by Dmytro Aladko. Rivne: Volynski oberehy, 2017.

Burds, Jeffrey. «The Early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944–1948». *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 1505 (2001): 1–73.

Carynnyk, Marco. «Foes of Our Rebirth: Ukrainian Nationalist Discussions about Jews, 1929–1947». *Nationalities Papers* 39, No. 3 (May 2011): 326.

Chodakiewicz, Marek Jan. *The Massacre in Jedwabne, July 10, 1941: Before, During, After*. Boulder, CO: East European Monographs, 2005.

Druga wojna polsko-ukraińska 1942–1947. Translated by Mirosław Iwanek. Warszawa: Archiwum Ukraińskie&MAG, 2013.

Erlacher, Trevor. «Denationalizing Treachery: the Ukrainian Insurgent Army and the Organization of Ukrainian Nationalists in Late Soviet Discourse, 1945–85». *REGION: Regional Studies of Russia, Eastern Europe, and Central Asia* 2, No. 2 (2013): 289–316.

Erlacher, Trevor. *Ukrainian Nationalism in the Age of Extremes: An Intellectual Biography of Dmytro Dontsov*. Cambridge: Harvard University Press, 2021.

Flanagan, William. «Edward Albee: The Art of the Theatre». *Paris Review* 4, No. 39 (1966): 33.

Himka, John-Paul. «Interventions: Challenging the Myths of Twentieth-Century Ukrainian History». In *Convolutions of Historical Politics*, edited by Alexei Miller and Maria Lipman, 211–238. Budapest: Central European University Press, 2012.

Himka, John-Paul. «Legislating Historical Truth: Ukraine's Laws of 9 April 2015». *Ab Imperio*, April 21, 2015. <http://net.abimperio.net/node/3442>.

Himka, John-Paul. *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*. Stuttgart: Ibidem, 2021.

Himka, John-Paul. «War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora». *Spaces of Identity* 5, No. 1 (2005): 9–24.

Il'jushin, Igor'. «Ploho zabytoe staroe: O novoj knige Vladimira Vjatrovicha». *Ab Imperio* 1 (2012): 382–386.

Ivanišević, Milivoje. *Srebrenica July 1995: In Search of Truth*. Belgrade: Hrišćanska misao, 2008.

Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Issues in the History and Memory of the OUN 3, No. 2 (2017): 115–290.

Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society. Issues in the History and Memory of the OUN 4, No. 2 (2018): 29–130.

Kalyvas, Stathis. *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Karganović, Stefan, and Ljubiša Simić. *Rethinking Srebrenica*. S.l.: Unwritten History, 2013.

Karganović, Stefan, and Ljubiša Simić. *Srebrenica: Dekonstrukcija jednog virtuelnog genocida*. Belgrade: Fond «Istorijski Projekat Srebrenica», 2010.

Kasianov, Georgiy. *Memory Crash: Politics of History in and around Ukraine, 1980s – 2010s*. Budapest: CEU Press, 2022.

Katchanovski, Ivan. «Terrorists or National Heroes? Politics and Perceptions of the OUN and the UPA in Ukraine». *Communist and Post-Communist Studies* 48, No. 2–3 (2015): 217–228.

Katchanovski, Ivan. «The OUN, the UPA, and the Nazi-Led Genocide in Ukraine». *Mittäterschaft in Osteuropa im Zweiten Weltkrieg und im Holocaust*. https://www.academia.edu/39873146/The_OUN_the_UPA_and_the_Nazi_Genocide_in_Ukraine.

Kopstein, Jeffrey, and Jason Wittenberg. *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2018.

Kurylo, Taras. «The “Jewish Question” in the Ukrainian Nationalist Discourse». *Polin: Studies in Polish Jewry* 26: Jews and Ukrainians (2013): 213–258.

Kurylo, Taras, and Ivan Khymka. «Iak OUN stavylasia do yevreiv? Rozdumy nad knyzhkoiu Volodymyra Viatrovycha». *Ukraina moderna* 13, No. 2 (2008): 252–265.

Kuzio, Taras. «This Is Not How Ukrainian History Should Be Debated (at Columbia or Elsewhere)». *Ukrainian Weekly*, May 19, 2013.

Kuzio, Taras. «Tse ne toi sposib, u yakyi ukrainska istoriia maie obhovoriuvatysia (u Kolumbiiskomu universyteti chy deinde)». *Historians*, June 1, 2013. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/>

dyskusiya/721-taras-kuzo-tse-ne-toi-sposib-u-iakyi-ukrainska-istoriia-maie-obhovoriuvatysia-v-kolumbiiskomu-universyteti-chy-deinde.

Lewy, Guenter. *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2005.

Lower, Wendy. «Pogroms, Mob Violence, and Genocide in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories, Explanations, and Comparisons». *Journal of Genocide Research* 13, No. 3 (2011): 217–246.

Lozynskyj, Askold S. «Who's Really to Blame for Ruining Ukraine». *Politico*, July 23, 2015. <http://www.politico.eu/article/letter-to-editor-ukraine-dirty-dozen>.

Maistrenko, Ivan. *Istoriia moho pokolinnia: spohady uchasnyka revoliutsiinykh podii v Ukraini*. Edmonton: Kanadskyi instytut ukrainskykh studii, 1985.

Markiewicz, Paweł. *Unlikely Allies: Nazi German and Ukrainian Nationalist Collaboration in the General Government During World War II*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2021.

McBride, Jared Graham. «“A Sea of Blood and Tears”: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944». PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014.

McBride, Jared Graham. «How Ukraine's New Memory Commissar Is Controlling the Nation's Past». *The Nation*, August 13, 2015. <http://www.thenation.com/article/how-ukraines-new-memory-commissar-is-controlling-the-nations-past/>.

McBride, Jared Graham. «Peasants into Perpetrators: the OUN–UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944». *Slavic Review* 75, No. 3 (2016): 630–654.

McBride, Jared Graham. «Who's afraid of nationalism?». *Kritika: Exploration of Russian and Eurasian History* 17, No. 3 (Summer 2016): 647–663.

McBride, Jared Graham, and Per Anders Rudling. «Giving Voice and Ending Silence. Book review of John-Paul Himka, Ukrainian Nationalists and the Holocaust OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944». *Yad Vashem Studies* 50, No. 2 (2022).

McCarthy, Justin. *The Armenian Rebellion at Van*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2009.

Miniailo, Nataliia. «“Shchob peremohty Putina, treba zrobyty yoho smishnym” – istoryky». *Gazeta.ua*, March 26, 2015. https://gazeta.ua/articles/history/_sob-peremogti-putina-treba-zrobiti-jogo-smishnim-istoriki/617469.

Motyka, Grzegorz. «Neudachnaja kniga». *Ab Imperio* 1 (2012): 387–402.

Motyka, Grzegorz. *Ukrainska partyzantka 1942–1960: Działalność Organizacji ukraińskich nacjonalistów i Ukraińskiej powstańczej armii*. Warsaw: Rytm, 2006.

Motyl, Alexander J. «Here's Why More Ukrainians Admire Nationalists, and Why the West Shouldn't Freak Out». *The Atlantic Council Blog*. July 18, 2015. <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/understanding-contemporary-ukraine>.

Motyl, Alexander J. «Review of Volodymyr V'iatrovych's *Druha pol's'ko-ukrains'ka viina*». *Journal of Ukrainian Studies* 37, No. 1–2 (2012): 216–218.

Motyl, Alexander J. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*. Boulder, CO: East European Monographs, 1980.

Ostapenko, Raisa. «The Success of Russia's Propaganda: Ukraine's “Banderovtsy”». *Cambridge Globalist*, January 29, 2015. <http://cambridgeglobalist.org/2015/01/29/success-russias-propaganda-ukraines-banderovtsy>.

Portnov, Andrej. «Istorii dlja domashnego upotreblenija». *Ab Imperio* 3 (2012): 309–338.

Rasevych, Vasyl. «Skrynka pandory». *Zaxid.net*, April 13, 2015. http://zaxid.net/news/showNews.do?skrinka_pandori&objectId=1347660.

Rasevych, Vasyl. «Vyverty Propahandy». *Zaxid.net*, August 30, 2015. http://zaxid.net/news/showNews.do?viverti_propagandi&objectId=1367592.

Rasevych, Vasyl. «Zamknute kolo “spetsialnoi” ukrainskoi istorii». *Zaxid.net*, September 13, 2010. http://zaxid.net/news/showNews.do?zamknute_kolo_spetsialnoyi_ukrayinskoyi_istoriyi&objectId=1111060.

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. «Debating, Obfuscating, and Disciplining the Holocaust: Post-Soviet Historical Discourses on the OUN–UPA and Other Nationalist Movements». *East European Jewish Affairs* 42, No. 3 (2012): 207–208.

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. «Der polnisch-ukrainische Historikerdiskurs über den polnisch-ukrainischen Konflikt 1943–1947». *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 57, No. 1 (2009): 77–78.

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart: Ibidem, 2014.

Rossoliński-Liebe, Grzegorz. «The “Ukrainian National Revolution” of 1941». *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12, No. 1 (Winter 2011): 83–114.

Rudling, Per Anders. «Historical Representation of the Wartime Accounts of the Activities of the OUN–UPA (Organization of Ukrainian Nationalists–Ukrainian Insurgent Army)». *East European Jewish Affairs* 36, No. 2 (2006): 163–189.

Rudling, Per Anders. «Szkolenie w mordowaniu: Schutzmannschaft battalion 201 i Hauptmann Roman Szuchewycz na Białorusi w 1942 r.». In *Prawda historyczna a prawda polityczna w badaniach naukowych: Ludobójstwo na Kresach południowo-wschodniej Polski w latach 1939–1946*, edited by Bogosław Paż. Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 2011.

Rudling, Per Anders. «The OUN, the UPA, and the Holocaust: A Study in the Manufacturing of Historical Myths». *Carl Beck Papers in Russian and East European Studies* 2017 (2011): 28–31.

Rudling, Per Anders. «Warfare or War Criminality». *Ab Imperio* 1 (2012): 357–359.

Schoield, Matthew. «Hero or Villain? WWII Partisan Bandera Still Animates Ukraine–Russia Fight». *McClatchyDC*, March 28, 2014. <http://www.mcclatchydc.com/news/nation-world/world/article24765829.html>.

Shekhovtsov, Anton. «How Ukrainian History Should be Debated – a series of articles». *Anton Shekhovtsov's blog*. June 25, 2013. <http://anton-shekhovtsov.blogspot.com/2013/06/how-ukrainian-history-should-be-debated.html>.

Shkandrij, Myroslav. *Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929–1956*. New Haven: Yale University Press, 2015.

Shkandrij, Myroslav. «Volodymyr Viatrovych's Second Polish–Ukrainian War». *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 4, No. 2 (2018): 105–130.

Shumuk, Danylo. *Life Sentence: Memoirs of a Ukrainian Political Prisoner*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1984.

Snyder, Timothy. «The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing 1943». *Past and Present* 179, No. 1 (2003): 197–234.

Sowa, Andrzej Leon. «Recenzja książek: Polsko-ukraiński stosunki w 1942–1947 rokach u dokumentach OUN ta UPA, red. Wołodymyr Wiatrowycz oraz Wołodymyr Wiatrowycz, Druha polsko-ukraińska wojna 1942–1947». *Pamięć i sprawiedliwość* 1, No. 21 (2013): 450–460.

Struve, Kai. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt: Der Sommer 1941 in der Westukraine*. Munich: DeGruyter-Oldenbourg, 2015.

Stryjek, Tomasz. *Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji*. Wrocław: Fundacja na rzecz nauki polski, 2000.

Suny, Ronald Grigor. «*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*»: *A History of the Armenian Genocide*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2015.

Svyntukh-Zaverukha, Mykola, and Mariika Jacyla. «To Members of the Ukrainian Community» (UCC press release). March 6, 1943. http://www.lemko-ool.com/uploads/Volyn_43-eng.pdf.

The Gordian Knot: The Second Polish–Ukrainian War, 1942–1947. Translated by Ksenia Maryniak. Toronto: Publisher Horner Press, 2019.

Viatrovych, Volodymyr. *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947*. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2011.

Viatrovych, Volodymyr. «Volynska trahediia – chastyna polsko-ukrainskoi viiny». *Istorychna pravda*, December 7, 2011. <http://www.istpravda.com.ua/articles/4e1c07cfdc581/>.

Wylegała, Anna, and Małgorzata Głowacka-Grajper, eds. *The Burden of the Past: History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine*. Bloomington: Indiana University Press, 2020.

Zaitsev, Oleksandr. «De-Mythologizing Bandera: Towards a Scholarly History of the Ukrainian Nationalist Movement». *JSPPS* 1, No. 2 (2015): 420.

Zaitsev, Oleksandr. *Ukrainskyi intebralnyi natsionalizm (1920–1990-ti roky): Narysy intelektualnoi istorii*. Kyiv: Krytyka, 2013.

Zemba, Andzhej. «Mifologizirovannaja “vojna”». *Ab Imperio* 1 (2012): 403–421.

Archives

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti (DARO). F. P-30, op. 2, spr. 89.

Derzhavnyi arkhiv Rosiiskoi Federatsii (DARF). F. 9478, op. 1, spr. 399.

National Archives and Records Administration (NARA). RG 319, IRR (Investigative Records Repository), XE 262527 (Ivan Maystrenko Personal File); E 134B, B 757, Box 757 (Mykola Lebed Personal File).

USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony No. 11967, 21611, 26557.